

О. Р. Малхазов

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2010

ББК Ю941я73
УДК 159.944(075.8)
М 19

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(1/11-6049 від 24.07.2009)*

Рецензенти:

Татенко В. О. – член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, головний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології АПН України;

Кожун О. М. – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії вікової психофізіології Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України

Малхазов О. Р.

М 19 Психологія праці: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.

ISBN 978-611-01-0043-4

Викладено основні теми навчальної дисципліни «Психологія праці». В цих темах узагальнено наукову та науково-методичну інформацію, подану в підручниках, наукових працях, навчальних посібниках, виданих, переважно, за кордоном, у яких під різним кутом зору, в рамках різних наукових підходів розкривають зміст, об'єкт, предмет, цілі і задачі психології праці як наукової дисципліни. Основне призначенням запропонованого навчального посібника – допомогти студенту самостійно розібратися в складних, часто суперечливих поглядах на предмет психології праці, його зміст, цілі, об'єкт, задачі, у які кожний автор вкладає своє бачення та розуміння.

Для студентів вищих закладів освіти, які навчаються за напрямом «Психологія», аспірантів, викладачів, науковців.

ББК Ю941я73
УДК 159.944(075.8)

ISBN 978-611-01-0043-4

© Малхазов О. Р., 2010
© Центр учбової літератури, 2010

З М І С Т

	ВСТУП	7
1	МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ПРАЦІ	10
1.1.	Предмет і задачі психології праці	10
1.1.1.	Об’єкт, предмет, цілі та задачі психології праці.....	10
1.1.2.	Категорії “діяльності” та “праці” в психології.....	12
1.1.3.	Взаємозв’язки „Психології праці” з іншими дисциплінами.....	13
1.1.4.	Принципи „Психології праці”.....	14
1.1.5.	Парадигми „Психології праці”.....	16
1.2.	Історія, стан, перспективи розвитку психології праці	20
1.2.1.	Історія виникнення та розвитку „Психології праці”.....	20
1.2.2.	Місце психології в системі наук про людину як суб’єкта діяльності.....	22
1.2.3.	Тенденції розвитку суспільства, суспільного виробництва та уявлень про суб’єкт праці.....	24
1.2.4.	Психотехніка та її криза.....	27
1.2.5.	Економічні та психологічні причини виникнення профорієнтації.....	27
1.3.	Основні складові психології праці	32
1.3.1.	Основні розділи психології праці.....	32
1.3.2.	Психологія праці.....	32
1.3.3.	Інженерна психологія.....	33
1.3.4.	Ергономіка.....	33
1.3.5.	Організаційна психологія.....	34
1.3.6.	Професійна орієнтація та підготовка.....	36
1.3.7.	Психологічний супровід професійної діяльності.....	37
1.4.	Методи дослідження психології праці	44
1.4.1.	Основні групи дослідницьких методів у психології праці.....	44
1.4.2.	Психологічний аналіз професійної діяльності.....	45
1.4.3.	Психологічний аналіз трудових рухів, дій, діяльності... ..	47
1.4.4.	Ергономічні основи проектування робочих місць.....	49
1.4.5.	Робоче місце психолога в установі.....	51

1.5.	Трудовий пост, робоче місце та професія.....	59
1.5.1.	Трудовий пост та його структура.....	59
1.5.2.	Системний підхід у дослідженні предмета психології праці.....	61
1.5.3.	Професія як система соціальних відносин.....	62
1.6.	Ергатичні функції та класифікація професій.....	67
1.6.1.	Ергатичні функції та їх генезис.....	67
1.6.2.	Професіографія.....	69
1.6.3.	Дослідження професій з позицій системного підходу...	71
1.6.4.	Класифікація професій.....	72
1.6.5.	Психічні регулятори праці.....	73
1.6.6.	“Золоте правило” психології праці.....	75
1.7.	Індивід як активний суб’єкт своєї життєдіяльності.	79
1.7.1.	Людина та соціальне середовище. Розвиток технологій професійної діяльності та життєдіяльності індивіда.....	79
1.7.2.	Людина та організаційне середовище. Можливості самореалізації людини як особистості.....	82
1.7.3.	Людина як індивід, суб’єкт, індивідуальність, особистість.....	83
1.7.4.	Професійний стрес та технології ресурсозбереження....	84
1.7.5.	Особистість як діяч: самоменеджмент життя.....	86
1.8.	Мотиви професійної діяльності.....	90
1.8.1.	Класифікація та структура мотивів.....	90
1.8.2.	Загальні питання мотивації діяльності.....	91
1.8.3.	Задоволеність працею і мотивація.....	94
1.8.4.	Управління мотивацією праці.....	95
	МОДУЛЬ 2. ЛЮДИНА ЯК СУБ’ЄКТ ПРАЦІ.....	99
2.9.	Умови професійної діяльності та ефективність праці.....	99
2.9.1.	Шляхи розвитку трудової діяльності.....	99
2.9.2.	Професійний стрес.....	99
2.9.3.	Працездатність та функціональні стани.....	100
2.9.4.	Екстремальні, субекстремальні та особливі умови діяльності.....	101
2.9.5.	Біоритми та ефективність трудової діяльності.....	102
2.9.6.	Психологія безпеки.....	103

2.10.	Формування професійних знань, умінь, навичок, образів виконання руху, дії, діяльності.....	108
2.10.1.	Знання, вміння, навички, образи виконання руху, дії, діяльності та їх класифікація. Етапи формування вмінь, навичок, образів виконання руху, дії, діяльності.....	108
2.10.2.	Тренування та тренажери.....	117
2.10.3.	Інтелектуальні вміння.....	118
2.10.4.	Критерії здібностей до навчання. Психологічні передумови переучування.....	118
2.11.	Адаптація індивіда до професійної діяльності.....	123
2.11.1.	Психологічні механізми адаптації людини до діяльності.....	123
2.11.2.	Професійна придатність та шляхи адаптації людини до вимог професії.....	124
2.11.3.	Кризи професійного становлення.....	125
2.11.4.	Проблеми стилю діяльності.....	126
2.11.5.	Рівні психологічної підтримки суб'єкта праці.....	127
2.12.	Професійна придатність та професіоналізм.....	131
2.12.1.	Принципи визначення професійної придатності та процес її формування.....	131
2.12.2.	Професіографія: підходи та методи.....	132
2.12.3.	Професіограма та психограма.....	135
2.12.4.	Професійно важливі якості та здібності. Динаміка вимог до ПВЯ суб'єкта в системі „людина – людина – соціально-психологічне середовище”, людина – техніка – соціально-психологічне середовище”.....	138
2.12.5.	Професіоналізм та моделі фахівця.....	152
2.13.	Професійний відбір персоналу.....	163
2.13.1.	Професійний відбір як елемент управління персоналом.....	163
2.13.2.	Особливості діяльності в системі “людина – техніка – соціально-психологічне середовище”.....	170
2.13.3.	Особливості діяльності в системах “людина – природа – соціально-психологічне середовище”, “людина – знак – соціально-психологічне середовище”, “людина – художній образ – соціально-психологічне середовище”.....	171

2.13.4.	Особливості діяльності в системі “людина – людина – соціально-психологічне середовище”.....	172
2.14.	Професійний добір та розстановка і навчання персоналу.....	177
2.14.1.	Підбір, найми та розстановка кадрів.....	177
2.14.2.	Методи оцінки професійного потенціалу суб’єктів праці.....	178
2.14.3.	Навчання та перепідготовка персоналу організації.....	183
2.15.	Професійне самовизначення суб’єкта та професійна кар’єра.....	188
2.15.1.	Професійне самовизначення суб’єкта.....	188
2.15.2.	Проблема становлення професійної самосвідомості.....	189
2.15.3.	Безробіття як “другий полюс” професійного самовизначення.....	191
2.15.4.	Професійна кар’єра.....	192
2.15.5.	Періодизація життя та професійного розвитку.....	193
2.15.6.	Зовнішнє середовище, кар’єра та становлення професіоналізму суб’єкта.....	195
2.16.	Прогнозування успішності діяльності.....	201
2.16.1.	Діагностика здібностей та прогнозування успішності діяльності.....	201
2.16.2.	Етапи розробки системи прогнозування успішності діяльності.....	202
2.16.3.	Вимоги до процедури дослідження професійно значущих властивостей.....	203

ВСТУП

Написання навчального посібника „Психологія праці” зумовлене потребою узагальнення значного обсягу наукової та науково-методичної інформації, представленої в підручниках, наукових працях, навчальних посібниках, виданих, переважно, за кордоном, які під різними кутами зору, у рамках різних наукових підходів розкривають зміст, об’єкт, предмет, цілі і задачі психології праці як наукової дисципліни.

Сучасні інноваційні технології навчання студентів-психологів побудовані на принципі саморозвитку, самопізнання. Самостійно опанувати таку велику кількість різноманітних методологічних поглядів, підходів, які сьогодні пропонує психологія праці, дуже складно. Тому основне призначення пропонованого навчального посібника – допомогти студентові розібратися в складних, часто суперечливих поглядах на саму назву предмета та зміст, який кожний автор вкладає в розуміння предмета „Психологія праці”.

Загалом, „Психологія праці” вивчає закономірності розвитку і формування особистості в специфічних умовах праці. Психологія праці в широкому сенсі – це комплекс наукових дисциплін про працю як культурну та соціальну активності людини, яка виступає у якості її суб’єкта, її ключового компонента, її “системоутворюючого фактора”.

У вузькому сенсі, психологія праці – це комплекс наукових дисциплін про працю, яка розглядається в контексті процесів функціонування та розвитку людини як суб’єкта праці, як окремого індивіда. Це комплекс дисциплін про теоретико-методологічні, психофізіологічні та психологічні основи праці, психологічні характеристики конкретної професії, професійно важливі якості індивіда, професійні кризи та деструкції, профдеформацію, захворювання тощо.

Складність вивчення та опанування цього курсу зумовлена також тим, що на сьогодні в рамках психології праці розглядаються: промислова психологія, індустріальна психологія, транспортна психологія, авіаційна, космічна, військова психологія, юридична, медична психологія, психологія трудових процесів, психологія аналізу праці, психологія робочого навантаження, ергономіка, організаційна психологія, психологія професійного становлення та

розвитку, психологія професійної діяльності, психологія професійної придатності, виробнича психологія, акмеологія тощо. Отже, сфери наукових і практичних інтересів психології праці давно вийшли за межі суто описання психологічних особливостей праці і людини як суб'єкта діяльності.

У пропонованому навчальному посібнику автор свідомо широко не розглядав розділи, які однозначно та чітко висвітлені у більшості навчальних та наукових джерелах. Такі розділи та підрозділи описані у схематичному, тезовому плані. Більш докладно висвітлювалися розділи, яких немає в інших першоджерелах або які представлені в них дуже стисло і спірно. Ні з ким не дискутуючи, автор висвітлює свою позицію і свої теоретичні та практичні напрацювання.

Обсяг та перелік тем цього посібника відповідає змісту та тематичному плану навчальної дисципліни „Психологія праці”. Посібник складається з шістнадцяти тем. Навчальний матеріал, викладений у посібнику, структурований за модульним принципом і складається з двох модулів.

До складу першого модуля *“Загальні питання психології праці”* увійшли такі вісім тем: предмет, цілі та задачі психології праці; історія, стан, перспективи розвитку психології праці; основні складові психології праці; методи дослідження психології праці; трудовий пост, робоче місце та професія; ергатичні функції та класифікація професій; індивід як активний суб'єкт своєї життєдіяльності; мотиви професійної діяльності.

До складу другого модуля *“Людина як суб'єкт праці”* увійшли ще вісім тем: умови професійної діяльності та ефективність праці; формування професійних умінь, навичок, образів виконання руху, дії, діяльності; адаптація індивіда до професійної діяльності; професійна придатність та професіоналізм; професійний відбір персоналу; професійний добір та розстановка і навчання персоналу; професійне самовизначення суб'єкта та професійна кар'єра; прогнозування успішності діяльності.

Під час підготовки навчального посібника широко використувались результати досліджень українських фахівців (Алексєєвої М.І., Балла Г.О., Бастун М.В., Гордієнко В.І., Карпухіної А.М., Красильникової Г.В., Красильникова С.Р., Кокуна О.М., Макаренка М.В., Роменця В.А., Манохі І.П., Корольчука М.С. та ін., а також

власних досліджень автора), опублікованих протягом останніх 5–10 років.

З метою закріплення знань та більш якісного засвоєння навчального матеріалу в першому та другому модулях визначено тематику та обсяг практичних занять, подано календарний план самостійної роботи студента і контрольні заходи, вимоги до виконання домашнього завдання, контрольної роботи тощо. Також наприкінці кожної теми наведено: визначення; що потрібно запам'ятати; що потрібно обґрунтувати; перелік контрольних питань; творчі завдання; що необхідно законспектувати та перелік першоджерел, необхідних для опанування певної теми та самостійного виконання завдань.

Визнаємо, що для написання повноцінного підручника з „Психології праці” необхідно залучати велику кількість науковців та викладачів-практиків – фахівців галузі, але пропонується робота – це спроба узагальнити та систематизувати сучасні знання з цього напрямку наукових пошуків, ідей та методологічних підходів до такої складної і багатогранної дисципліни. Будемо наперед вдячні конструктивній критиці всіх, кого зацікавлять проблеми, висвітлені в цьому навчальному посібнику.

Завершаючи вступ, висловлюємо подяку В.О.Татенку, О.М. Кокуну за їхню працю, зауваження, побажання, терпіння та доброзичливість, яку вони виявили, рецензуючи цей навчальний посібник.

Хочемо подякувати також В.В.Клименку, М.В.Макаренку, В.П.Харченку, О.В.Петренку, С.Є.Луппо, Ю.В.Чінченку за поради, висловлені під час обговорення проблеми професійного відбору авіадиспетчерів і операторів ергатичних систем. Хочемо подякувати Л.В.Помиткіній та О.В.Івачевській за надану технічну допомогу.